

s. 246 rozhodně neznamená trhy, ale území; „voiage de Turquie“ (s. 279) lze s ohledem na dobový význam slova překládat spíše jako tažení do Turecka, a nikoli jako cestu. Lehké rozpaky budí rovněž podrobný rozbor údajného holdování mladického dauphina Karla (VI.) císaři Karlu IV. během jeho návštěvy v Paříži roku 1378 (s. 201–202). Ačkoli je slovo od slova analyzováno, nemá žádné vyústění, tudíž se nemůže jednat o „klíčový problém“. Tím je v kontextu celé práce spíše míra propojení jednotlivých částí. Bez ohledu na nespornou kvalitu jejich zpracování lze po přečtení celé knihy jen těžko formulovat nějakou jednotící myšlenku, jíž by bylo možné tuto práci shrnout. V tomto ohledu není nápomocen ani závěr knihy, v němž autor spíše sumarizuje obsah jednotlivých kapitol a naznačuje pokračování užívání *nomen Burgundiae* v kontextu soupeření Karla V. a Františka I. v první polovině 16. století.

Právě hledání vyššího „smyslu burgundských dějin“ je tím, čím může čtenáře kniha Václava Dršky inspirovat. Pátrání po významech a konotacích *nomen Burgundiae* způsobem vzdáleně připomínajícím *Místa paměti* Pierra Nory, k němuž se autor ostatně hlásí, vystihuje určitou nepostižitelnost této jednotící ideje. Knihu *Dějiny Burgundska* lze považovat za pozoruhodný doklad určitého druhu bádání, jež sleduje nikoli osudy lidí či zemí, ale pojmů a tradic. V neposlední řadě pak představuje důležitý úvodní příspěvek dosud nezpracovaných témat burgundských dějin v českém prostředí, jemuž se touto knihou otevírá jejich pestré bohatství.

JAROSLAV SVÁTEK

Martin WIHODA, *Morava v době knížecí 906–1197*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010

468 s., ISBN 978-80-7106-563-0

Martina Wihodu jsme měli možnost poznat prostřednictvím dvou samostatných monografií, které se dotýkají osudů českých zemí na přelomu 12. a 13. století. Geograficky i tematicky k nim má blízko autorova třetí kniha, jež se vyrovnává s proměnami prostoru dnešní Moravy mezi 10. a 12. stoletím. Byť se nejedná o biografii jako v případě Vladislava Jindřicha ani o „dějiny jednoho dokumentu“ (v proměnách paměti) jako v případě Zlaté buly, nalezneme ve všech třech knihách společné rysy. Kromě charakteristického jazyka je to téma paměti a země.

První kapitoly věnuje Wihoda reflexi starší historiografie, již využívá jako odrazový můstek k vlastnímu zamyšlení nad možným pojetím dějin Moravy. Z textu je patrná dobrá obeznámenost s aktuální literaturou i poctivá snaha o vymezení tématu a pojmového aparátu, přesto mají mnohá podotknutí, podněty a nápady otevřený konec a formulování vlastní metody k dějinám „země“ ve starším středověku

nevede k jasným závěrům.¹ Jako problematická se jeví záměna termínu *regnum* pojmem *terra* (a vůbec užití soudobých termínů typické pro Otto Brunnera a jeho následovníky), neboť oba pojmy byly v raném středověku v mnoha případech synonymní; ostatně užití pojmů středověkých pramenů často indikuje spíše určitou míru našeho zoufalství při pokusech tyto pojmy vyložit. Samo Brunnerovo dílo vyvolává mnoho pochybností – i autor upozorňuje na nacistickou minulost tohoto badatele, jež se silně odrazila i v dikci prvních vydání jeho vlivné knihy. Brunner sám žádnou zvláštní metodu při nahlížení na dějiny země nenabízí, spíše využívá do té doby nepovšimnutých pramenů k dějinám pozdního středověku a upozorňuje pouze na důležitost kategorie země. Mnohé jeho romanticko-nacionalistické představy (např. tzv. *Hausherrschaft*) narazily na tvrdou kritiku již v šedesátých letech minulého století. Přestože je třeba přitakat představě, že v raném středověku lidé v mnohem větší míře pracovali s konkrétními představami (král a výkon jeho vlády), soudobí autoři byli, jak ukázal H.-W. Goetz, schopni vnímat pojmy *terra* či *regnum* jako trvalejší kategorie, jež sice neexistují mimo prostor a čas, zároveň však jsou i něčím více než jen panstvím knížete nebo společenstvím lidí usedlých v určitém prostoru. Neméně důležité je i zjištění Mayke De Jong, jíž se daří ukázat, nakolik je naše neschopnost vnímat abstraktní uvažování autorů 9. století důsledkem neporozumění tehdejšímu diskurzu, zatíženému odkazy na Bibli a autoritu církevních učitelů. (A naopak i v dnešní době bude pojem státu pro většinu lidí spíše výsledkem konkrétních situací a svázaný s konkrétními lidmi než abstraktní entitou.)

Snad by tedy bylo vhodnější, pokusit se o vlastní uchopení pojmu státu nebo země, o určení jeho limitů a o případnou jeho aplikaci na raně středověkou pramenovou materii z prostoru Čech a Moravy podobně, jako to učinil např. Chris Wickham ve své pronikavé syntéze dějin raného středověku;² Wickham si stanovil několik kritérií pro různé typy společenského uspořádání, které pak důsledně sledoval (zejména způsob, jak odměňovat elity a připoutat je tak k centru). Tento postup se v mnohém podobá konceptu ideálního typu, jak jej nastínil Max Weber – ideální typ si definuje sám badatel a využívá jej jako sdíleného měřítko. Nesnaží se tedy přizpůsobit zkoumanou látku této šabloně, jako spíše zjišťuje, nakolik je naplňována v konkrétních případech. Více než Prokrustovu loži se tedy podobá jednotnému a všem srozumitelnému metru. Další možné přístupy nabízí řada prací z devadesátých let minulého a počátku tohoto století, jež se vyrovnávají s problémem komunikace moci či legitimizačních strategií elit (Hans J. Hummer, Wendy Davies, Matthew Innes), případně tematizují utváření identit a budování země jako komunikačního prostoru v raném středověku (Thomas Bauer, Matthias Becher, Hedwig Röckelein). Tyto práce ovšem většinou využívají příznivé okolnosti v podobě rozsáhlejších korpusů pramenů soustředěných do určitého regionu. Právě nedostatek pramenů

1) Na některých místech by si tyto úvahy vyžádaly i faktické zpřesnění – Heinricha Mitteise určitě nelze označit za stoupence myšlenek Otto Brunnera. Jednak byl Mitteis starší, jednak svedl s Brunnerem ostrou polemiku právě o knihu *Land und Herrschaft*; rovněž politicky se oba učenci rozcházel. 2) Chris WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Cambridge 2005, s. 57–62.

k dějinám Moravy té doby však vyvolává otázku, zda lze „zemskost“ Moravy raného středověku vůbec sledovat.

Mapování historiografie Wihoda doplňuje kapitolou představující základní prameny, jimiž jsou mu zejména Kosmova kronika a její pokračování, Vincencius, Jarloch a v neposlední řadě Anály hradištko-opatovické. V následující kapitole se autor vyrovnává s osudy Moravy v obtížně sledovatelném 10. století, na jehož počátku se stala Velká Morava minulostí, aniž by její prostor zcela zaplnilo nové mocenské centrum – v oblasti dnešní Moravy se střetával vliv silících Přemyslovců, maďarských knížat a Bavorů. Wihoda, vědom si nedostatečnosti písemných pramenů, neváhá sáhnout i k archeologickým svědectvím, jež dovolují sledovat osudy jednotlivých hradů a snad i příčiny, jež vedly k jejich vzestupu nebo zániku. Autor vhodně připomíná archeology konstruované příběhy o osudech Maďary dobytých Mikulčic (i hradů v jižních Čechách), Lišně podrobené Přemyslovcem, bohaté přeživší a vzkvétající Olomouce nebo Přerova využívaného Poláky jako mocenské základny; jejich osudy dokládají maďarské šipky, italské a přemyslovské mince či zvláštní způsob konstrukce hradeb.

Kriticky Wihoda přistupuje k hypotéze Dušana Třeštíka, který spojuje vzestup Boleslava I. s ovládnutím obchodních stezek, a tedy i obchodu s otroky, jenž měl knížeti umožnit postavení a financování početné družiny. Případně upozorňuje, že Boleslav I. byl schopen ubránit se již na počátku své vlády, tedy předtím, než měl svou expanzi zahájit.³ Větší důraz než na mocnou družinu, případně přejímání způsobu uspořádání velkomoravského knížectví, klade autor v návaznosti na Lubomíra Havlíka či paradoxně také Dušana Třeštíka na inspiraci legitimizačními strategiemi Velké Moravy, jejichž prostřednictvím se Metoděj a Svatopluk pokoušeli zajistit jak velkomoravskou církev, tak knížectví. Stopou jsou mu prameny dokumentující počátky pražského biskupství a Kristiánova legenda. Hojně podněty Wihoda načerpal v textech Dušana Třeštíka, ty však mají svou prehistorii u Palackého.

Prameny autorovi umožňují sledovat osudy Moravanů opět až na počátku 11. století, kdy se s nimi setkáváme jako se spojenci Boleslava I. Chrabrého. Nahrazení piastovského vlivu přemyslovským panstvím s sebou přineslo i pád Moravanů, jejichž osud se měl propojit s Poláky natolik, že je Kosmas údajně neváhal počítat mezi ty polské zajatce, kteří byli po obsazení Moravy prodáni do Uher. Jednalo by se tak zřejmě o jedinou, byť nepřilíš zřetelnou indicii ve prospěch hypotézy, jež nepočítá s „biologickou“ kontinuitou moravských elit ve druhé čtvrtině 11. století; upozornění na tuto možnost jistě zaslouží připomenutí.

Čtvrtá kapitola se věnuje počátkům úředního uspořádání Moravy a je příhodně tematicky rozčleněna do několika problémových celků, které autorovi umožňují vyrovnat se se vznikem přemyslovské Moravy za Břetislava I., s problémem počátků olomouckého biskupství, případně s otázkami spojenými s konceptem tzv. seniorátu. Již členění této kapitoly prozrazuje, že Wihoda sice postupuje v čase, nicméně svůj text člení spíše problémově. Podkapitola věnovaná Moravě během druhé

3) Podrobněji viz David KALHOUS, *Anatomy of a Duchy. Political and ecclesiastical structures of Přemyslid Bohemia*, Leiden 2012, vycházející z disertace obhájené roku 2006.

čtvrtiny 11. století představuje zejména polemiku s názory Barbary Krzemieńské a částečně také Dušana Třeštíka a Josefa Žemličky. Autor se zamýšlí jak nad chronologickým ukotvením starší konstrukce, tak nad problémy, jež se pojí s některými tezemi vyslovenými v souvislosti s vládou Břetislava I. na Moravě, zejména s uspořádáním tamních poměrů. Stručně řečeno, Wihoda se vrací ke staršímu datování dobytí Moravy roku 1029 a zpochybňuje, že by Břetislav radikálně proměnil dobytou zemi v jakousi svou kolonii, jíž by mu pozice dobyvatele umožňovala tak výrazně transformovat, nebo alespoň nelítostně vysávat. Autor ukazuje, že některé moravské hrady mají starší historii, u mnohých zase nejsme schopni přesněji určit, kdy byly vystavěny. Stručné přehlednutí struktury donací ve třech falzech ve prospěch Rajhradu, Staré Boleslavi a Opatovic rovněž poskytuje podklady k pochybnostem o všudypřítomnosti knížecí moci. Wihoda se, podobně jako dříve např. Jan Slavík, jistě právem domnívá, že kníže se prostřednictvím „svých“ lidí pokoušel zejména o kontrolu nejdůležitějších a nejvýnosnějších bodů.

Následující podkapitoly jsou sice připsány počátkům moravského biskupství a brněnským přísahám, nicméně většina textu se zabývá Sázavou, jež se ocitá v sousedství „Vojtěchova konceptu“, založení vyšehradské kapituly a hradu Podivína, darovaného pražským biskupům, a osudy „královské myšlenky“ zejména na konci vlády Vratislava II. Wihoda navazuje na předchozí úvahy o dědictví Velké Moravy a umně skládá útržky pramenných zmínek do mozaiky dlouholetého zápasu přemyslovských knížat a jejich biskupů o korunu a arcibiskupství, legitimizovaného odkazy na Velkou Moravu a sv. Vojtěcha. Otázkou je, zda skutečně lze tak jednoznačně rozeznat vytrvalé úsilí napřené jedním směrem a motivované určitým pevným souborem představ, a nechápat tyto kroky spíše jako snahu o posílení vlastní prestiže, vedoucí k postupné aktivizaci různých legitimizačních konceptů v průběhu času. Osobně bych byl k dlouhodobějším strategiím ve středověké politice dosti skeptický. Proměnlivost prostředků ostatně dokládají i samy texty 11. století, které zmiňují střídavou podporu Sázavy i snahy o oslabení klášterní autonomie, obnovení biskupství na Moravě i jeho rušení nebo kolísavý vztah s papežstvím či císařstvím, přičemž se mnohdy jednotlivé prvky této množiny ocitají ve svém sousedství zcela nespojitě. Ošidnost (i lákavost) tématu ostatně dokládá jak bibliografie, tak i fakt, že od dob Palackého se naše představa o „plánech a cílech“ Přemyslovců výrazněji neproměnila.

Podobně nejisté jsou domněnky o nutném protikladu „sakrálního“ království a „voleného“ knížectví a o odporu velmožů vůči královské instituci – jednak ani knížectví (a obecně panování) nepostrádalo sakrální rozměr, jednak „království“, jak dokazují četné analogie, nevylučovalo volbu, jež dokládala prostřednictvím společného jednání lidí shodu s Boží vůlí. Navíc ani v Uhrách, Polsku či „užší“ říši, případně v tzv. „barbarských královstvích“ velmožům existence království v zásadách do běhu věcí nijak nepřekážela a právo volit si vládce nebo jej alespoň potvrdit bylo zde stejně dobře ukotveno jako v hranicích přemyslovských zemí. Jinak se sice situace vyvíjela v sílící kapetovské doméně nebo v Anglii, nicméně po celý středověk spolu volba, tedy vyjevení Boží vůle, a dědičné právo, tedy právo charismatu propůjčeného kdysi rovněž Bohem, vedly lítý boj.

Až úvahy nad „křehkými jistotami seniorátu“, „třetím knížetem“ a „olomouckou zkušeností“ nás přivádí zpět na Moravu, kde prostřednictvím pozorného a podrobného popisu dění po roce 1092 Wihoda zachycuje zrod linií moravských Přemyslovců. Ukazuje pokusy o stabilizaci moci (založení kláštera, uchovávacího paměť sekundogenitury; mincovnictví), stejně jako nestabilní postavení jednotlivých moravských knížat, údajně vázaných k pražským vládcům sítí přísah. Dokladem zprvu nejasného postavení moravských údělníků je autorovi kromě Kosmova textu mj. intitulace, která jak v Otově listině pro klášter Hradisko, tak v Oldřichově falzu pro Třebíč označuje knížete jako toho, kdo je „z Boží milosti tím, co je“. Odmyslíme-li si vzdálené a stejně nejasné analogie v listinách markraběnky Matyldy Toskánské, může určité vodítko při interpretaci poskytovat 15. kapitola prvního dopisu Korintským, v němž se apoštol označuje podobně a zdůrazňuje tak svůj vztah k Bohu, rozvíjeje topos skromnosti z předchozí věty. Je otázkou, zda stejně nechápat rovněž nejasnou intitulaci moravských knížat. Snad by určité indicie při pátrání po možných vzorech mohla poskytnout listina *comita* Petra, jež posloužila alespoň nepřímou jako základ pro diktát listiny pro Hradisko.

Pozoruhodná postava biskupa Jindřicha Zdíka si v knize o knížecí Moravě právem vynutila samostatnou kapitolu, byť Zdíkovy osudy byly stejnou, nebo spíše i větší měrou spojeny také s Čechami. Výklad uvozuje sumarizace diskuse o možném vztahu mezi Zdíkem a Kosmou, pokračuje počátky Zdíkova působení, spjatého s přenesením katedrály, pokusy o reformu i s prvním skriptoriem. Nechybí pojednání sporů s moravskými Přemyslovci a Děpoltem, který předznamenal, jak Wihoda upozorňuje, smutný Zdíkův konec, nesoucí se ve znamení nenaplněných reformních ambicí a neúspěšných snah vymanit se z omezených moravských poměrů pěstováním vztahů s přáteli v Čechách i mimo přemyslovské državy. Kromě jiného zdíkovská kapitola připomíná, kolik vdčíme diplomatickým, paleografickým a kodikologickým analýzám Jana Bistřického, předznamenáným Flodrovou monografií o Zdíkově skriptoriu.

Šestá kapitola přibližuje osudy jednotlivých přemyslovských sekundogenitur a velmi názorně ukazuje, jak velké jsou mezery v našem vědění. I přesto se Wihodovi daří posílit indicie svědčící pro vyměření brněnské linie již před rokem 1150. Pasáž mapující osudy Olomoucka naopak sleduje blízkost této „provincie“ Praze, jež měla za důsledek časté pokusy vládnoucích knížat využít olomouckého stolce jako vhodné apanáže. Naopak jisté závěťří na jihozápadě země, na Znojemsku, poskytovalo ochranu tamní větvi a Konrádovi III. umožňovalo systematicky získávat spojení a rozšiřovat vlastní moc nejprve na celou Moravu a posléze i na Čechy. Mezitím, jak se dozvídáme v podkapitole „Chvála tradice“, silně upadl vliv a význam olomoucké větve, jejíž reprezentanti Vladimír a Břetislav sice ještě na Olomoucku vládli, avšak pouze z vůle svých mocnějších pražských „bratřanců“. Nepřekvapí pasáže věnované problému „moravského markrabství“, kde se Wihoda opírá o analýzy Jiřího Kejře i své. Odmítá hypotézu o říšském markrabství a přesvědčivě naopak spojuje vznik této hodnosti s rozhodnutím pražského knížete Bedřicha v důsledku smíru s Konrádem II. Otou.

Zatímco předešlé kapitoly se soustředily spíše na svět knížat a biskupů, jejich politiky i paměti, poslední kapitola „zemské souřadnice a paralely“ se obrací k těm

stavebním prvkům „knížecí Moravy“, jež považuje autor za základní. Vrací se tak k předchozím kapitolám, a to jak po metodické stránce obhajobou chronologicko-narativního postupu, tak shrnutím závěrů (dědictví staré Moravy, postavení moravských knížat a jejich nástupnictví, význam elit⁴). Pokud jde o obhajobu metody, Wihoda se domnívá (alespoň to nepřímou vyplývá z jeho tvrzení), že pokud opustíme chronologickou osnovu a opomineme některé údaje, nutně upadneme do tenat schematismu, kdy snadno pochopitelné modely nutně zjednoduší komplikovanou minulost (nebo obrazy minulosti?).⁵ Sympatická snaha nic neopominout a podat minulost v celé její komplexnosti však nepostrádá jistá úskalí, která autor netematizuje. Jednak ani chronologický přístup založený primárně na naraci není prost obecných schémat, přinejmenším v rovině stylu, jednak samo řetězení dat a jejich výběr už je určitou, bohužel obvykle nereflektovanou redukcí, schématem, které se jenom skrývá za zdánlivě „neškodný“ narativ.⁶ Autor rovněž tvrdí, že „se snaží skloubit výpověď pramenů, jejichž dikce se vzpírá prvoplánové četbě“, nicméně není zcela zřejmé, jakou četbu má sám na mysli a jaké čtení je to správné, neprvoplánové. Ukazuje tak nepřímou na nedostatečnost argumentačních schémat nás historiků, kteří rádi utíkáme k topice kontrastu mezi „správným“ a „nesprávným“, pramenům vzdáleným čtením, a užíváme tohoto topoi jako legitimizační strategie ve vlastním textu.

Význam Velké Moravy Wihoda vidí zejména v jejím znovuvyvořeném odkazu, zprostředkovaném však zejména pražskou církví. Nezakrývá i mnohdy ne dosti vyjasněné postavení moravského prostoru ve strukturách přemyslovského knížectví. Cenné jsou bezpochyby postřehy k ikonografickým okruhům mincovnictví, jež s ohledem na rozšíření mince mohly zprostředkovat „vzkaz“ od knížecí moci i na okraje osídlených ekumen. Jak Wihoda dále upozorňuje, základy správných struktur Moravy spočívaly na hradech a dvorech různého významu, jejichž

4) Autor na s. 259 tvrdí, že se podle Kosmy sebevědomí velmožů zakládalo na „držbě rodových majetků“. Kosmas sice zmiňuje majetky velmožů, byť se nejedná o nesporné doklady, nicméně se nedá říci, že by právě s tímto majetkem bylo spojováno rodové sebevědomí. Vydeme-li z jednoho z mála spolehlivějších vodítek, tedy zejména sémantických vodítek, zjistíme, že Kosmas většinou mluví o těchto lidech buď ve vztahu ke knížeti a k „úřadu“, nebo, a to zejména, jako o něčích příbuzných. Důraz na příbuzenské vazby by spolu se třemi historkami o knížecích povýšencích sice ukazoval, že mezi těmito lidmi byla pevně zakořeněna představa o vlastním dědičném nároku na čelné postavení, nicméně celá situace rovněž naznačuje, že svůj status elity přemyslovského knížectví spojovaly s knížecí službou, respektive zřejmě přijaly za svou snahu knížete vybudovat ze sítě „úřadů“ spojnice mezi centrem a lokálními mocenskými centry. Naopak jen výjimečně Kosmas mluví o velmožích jako o „bohatých“ a zřídka zmiňuje i jejich nemovitý majetek. Kosmas tím samozřejmě nepopírá majetnost elit, jako spíše oslabuje vazbu mezi významným postavením a výší majetku.

5) S. 247: „Chronologicky uspořádaný výklad nenabízí jednoduchý návod k citlivějšímu vnímání zemské minulosti. Nejprve proto, že mu chybí snadná uchopitelnost obecných konceptů, dále a především proto, že se snaží skloubit výpověď pramenů, jejichž dikce se vzpírá prvoplánové četbě.“

6) Tzvetan TODOROV, *Primitivní vyprávění: Odysseia*, in: Týž, *Poetika prózy*, Praha 2000, s. 112–140. Velmi vhodně to vyjádřil spisovatel Nail Gaiman perem jedné ze svých postav, jež si měla do svých poznámek zapsat: „Člověk nejlépe popíše příběh tak, že jej vypráví. Rozumíte? Způsob, jak popisujeme příběh, sobě či světu, je vypravování toho příběhu. Je to takové udržování rovnováhy a je to sen. Čím přesnější je mapa, tím více se podobá území, jež znázorňuje. Nejpřesnější mapa by byla to území samo, a byla by tudíž naprosto přesná a dokonale zbytečná. Příběh je mapa, jež je území. To musíte mít neustále na paměti.“

důležitost se často měnila. V jejich čele stáli různí „kasteláni“, kteří pro knížata shromažďovali příjmy z platů, cel a pokut a sami žili z jejich třetího dílu; autor nezaostává ani různorodý původ moravských elit,⁷ jež však považuje za skupinu, která si byla vědoma sama sebe a jako skupina i jednala. Je rovněž nutno s autorem souhlasit, že ještě méně toho víme o nižších složkách společnosti, zejména uvážíme-li, že většina zpráv v nejstarších listinách a aktech se dotýká Čech, a nikoli Moravy. Paradoxně ovšem vyznívá přihlášení se ke stanovisku Tomáše Petráčka, který se domnívá, že jen na knížeti záležely svobody jeho poddaných. Pokud by tomu tak totiž bylo, mohli bychom skutečně v přemyslovském knížectví vidět „knížecí vesnici“ – totalitní stát, dodejme, bez obtíží kontrolovanou „státním aparátem“. To je však představa, s níž autor ve své knize i na jiných místech otevřeně polemizuje. Schopnost vyplatit se z nevolnictví však naznačuje, že alespoň v rovině teorie panoval respekt k nevolnickému majetku, jak Wihoda sám ukazuje.⁸

Knihy Martina Wihody je po dlouhé době první rozsáhlejší syntézou dějin Moravy 10.–12. století, doby chudé na prameny a bohaté na otázky. Ukazuje, nakolik byly osudy Moravy svázány s mocenskými zápasy v Čechách, a tomuto tématu i úvahám nad dědictvím Velké Moravy je také v knize věnován zdaleka největší prostor. Přes členění do problémových okruhů je každá kapitola vystavěna jako interpretované vyprávění, jež autor zřejmě považuje za nejvíce adekvátní nástroj, snažili se napsat syntézu dějin země. Samotný koncept země kniha nicméně zcela neodkrývá a nenabízí ani řešení problému, čím byla Morava 10.–12. století, a jak měla být definována jako svébytná země, či alespoň jak postupovat, abychom mohli tuto představu prokázat, nebo vyvrátit. Do budoucna bude jistě nosné podrobněji zpracovat starší prameny kláštera Hradisko, stejně jako se zamyslet nad skladbou nejstarších, na Moravě vzniklých rukopisů a nad důvody opsání jednotlivých textů. Leccos zásadního o vztahu mezi centrem a zázemím přinesou budoucí archeologické výzkumy. Nicméně to jsou již úkoly, jejichž řešení leží na bedrech jiných autorů.

DAVID KALHOUS

7) Wihoda se zde (s ohledem na probíhající diskusi paradoxně) ocitá v blízkosti názorů Josefa Žemličky, jež zejména ve své knížce *Zpověď Kukaty* ukazuje, z jak různých zdrojů se rekrutovaly elity přemyslovského knížectví, a důraz klade na dichotomii knížecích věrných často nižšího původu a rodové aristokracie.

8) Na s. 269 Wihoda překládá termín *mancipium* jako nevolník. Snad by bylo vhodnější tento termín, v listinách přemyslovské doby ojedinělý, vyložit v souladu s územ běžným na raně středověkém Západě, kde se jím vyjadřoval „otrok“. Naznačovala by to i okolnost, za níž se Luben ocitl v nevolném postavení vůči Břevnovu za trest a klášteru byl darován i se šesti (svými) otroky, aby sloužil na poli a odváděl vepře.